

XORAZM VOHASI AHOLISING TURMUSH TARZIDAGI QADIMIY DINIY E'TIQODLAR IZLARI

*Ochilov Iskandar,
Guliston davlat universiteti "Tarix" yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta Osiyo xalqlari hayotida xususan Xorazm vohasidagi qadimiy diniy e'tiqodlar haqida ma'lumot berilgan. Zardushtiylik Xorazmda paydo bo'lganligini isbotlovchi tarixchilar fikrlari keltirib o'tilgan. Zardushtiylik dini marosim va urf odatlar xalqimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan. Bugungi kungacha ham Zardushtiylik ba'zi marosimlari saqlanib qolganligidan ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: ahuramazda, an'ana, marosim, Avesto, Zardushtiylik, meros.

TRACES OF ANCIENT RELIGIOUS BELIEFS IN THE LIFE STYLE OF THE INHABITANTS OF THE KHORAZM OASIS

*Achilov Iskandar,
student of Gulistan State University, majoring in «History».*

Annotation: This article provides information about the ancient religious beliefs in the life of the peoples of Central Asia, especially in the Khorezm oasis. The opinions of historians proving that Zoroastrianism appeared in Khorezm are cited. We can see from the fact that some Zoroastrian rituals have survived to this day.

Key words: Ahuramazda, tradition, ritual, Avesta, Zoroastrianism, heritage.

СЛЕДЫ ДРЕВНИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ОБРАЗЕ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЙ ХОРАЗМСКОГО ОАЗИСА

*Ачилов Искандар,
является студентом Гулистанского государственного университета по специальности «История».*

Аннотация: В данной статье приводятся сведения о древних религиозных верованиях в жизни среднеазиатских народов, особенно в Хорезмском оазисе. Приводятся мнения историков, доказывающих, что зороастризм возник в Хорезме. Зороастрийская религия, обряды и обычаи оставили неизгладимый след в истории нашего народа мы можем видеть из того, что некоторые зороастрийские обряды сохранились до наших дней.

Ключевые слова: Ахурамазда, традиция, церемония, Авеста, зороастризм, наследие

Kirish (Introduction) Xorazm vohasiga islom dini kirib kelganidan keyin arxaik marosim va urf-odatlar butkul yo'qolib ketmagan. Ular islomiy an'analar va rasm-rusumlarga moslashib, o'zaro uyg'unlikda yangicha marosimiy-dunyoqarash simbiozini tashkil etgan va to bugungi kunga qadar qorishgan ko'rinishda saqlanib kelmoqda. Islomiy va islomgacha bo'lgan diniy e'tiqodlar komponentlari sinkretlashuvini o'zida mujassam qilgan mahalliy marosimiy amaliyotining aynan o'ziga xos xususiyati, o'zbek xalqi an'anaviy turmush tarzi va dunyoqarashining tarixiy asoslari hamda o'ziga xosligini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. [1] Har bir xalq o'z o'tmish tarixi davomida o'zining milliy qadriyatlariga, urf-odatlariga, an'analariga ega bo'lib, uni rivojlantirib boradi. Davrlar o'tishi bilan xalqning bu an'anaviy udumlari biroz o'zgarishi mumkin, lekin asos, ildizini yo'qotmaydi.

Asrlardan asrlarga o'tib kelayotgan qanchadan-qancha urf-odatlarimiz shu bugungi kunda ham ajdodlarimizdan qolgan an'ana sifatida davom etib kelmoqda. Biroq, har bir davrning o'z xususiyati, yangiligi bo'lganidek, ma'lum davrlarga qarab urf-odatlarimizda, udumlarimizda avvalgilaridan farqlanuvchi yangiliklar paydo bo'lganligini moddiy madaniyat yodgorliklarida kuzatish mumkin. Albatta bu o'zgarishlar, yangiliklar o'z davrining ijtimoiy sharoitidan kelib chiqqan holda yuzaga keladi. Odatda an'analar qaytariluvchi, takrorlanuvchi, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tuvchi urf-odatlar, udumlardan tashkil topadi. [2]

- Mazvuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review) Taniqli arxeolog olim R. X. Sulaymonovning maqolasi aynan mana shunday tadqiqotlar sirasiga kiradi [3]. Jabborov va G. Dresvyanskaya hamkorligida yozilgan monografiyada ham O'rta Osiyoning qadimiy diniy e'tiqodlar, kulstlari genezisiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, I. Jabborov va G. Dresvyanskayalar jahon dinlari tarixini tadqiq qilish asnosida ilk diniy tasavvurlar va

qadimiy diniy e'tiqodlarning paydo bo'lish tarixi hamda tasnifini tahlil qilishga harakat qilganlar Zardushtiylik falsafasida bosh xudo Axura-Mazda yerni yaratganda, dastlab yerda odamzod uchun Aryanam Vaychahni yaratadi. Aryanam Vaychah chorvaga boy, yaylovlari keng, bepoyon dashtlar o'lkasi bo'lgani bois, uning aholisi chorvachilik bilan shug'ullangan. Zardushtiylik rivoyatlari asosida qurilgan tasavvurlarga ko'ra, jahon fanida zardushtiylikning kelib chiqish tarixiy ildizlari chorvador jamoalar diniy tasavvurlari bilan bog'lanadi. Biroq, o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab bu tasavvurlarga tubdan o'zgartirishlar kiritildi.

Dunyodagi mavjud barcha dinlarda bo'lgani kabi zardushtiylik dinida ham olamni yaratilishi, dunyoning tuzilishi haqida o'ziga xos qarashlar mavjud. Zardushtiylik ta'limotiga asosan borliq yorug'lik va zulmat, hayot va o'lim, adolat va adolatsizlik kabi qarama-qarshiliklardan tashkil topgan. Bu qarama-qarshiliklar tabiat va jamiyatda turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladi. Tabiatda ular hayot va o'lim, issiqlik va sovuqlik, yorug'lik va zulmat kuchlarini ifoda etadi. Ijtimoiy hayotda ular adolat va adolatsizlik, qonunga itoatkorlik va qonunlarga bo'ysunmaslik singari ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Qarama-qarshiliklar voqea va hodisalarning manbaidir. Yaxshilik va yomonlik, issiqlik va sovuqlik kabi kuchlar o'rtasida to'xtovsiz kurash boradi. Bu kurash xudolar darajasida ham mavjud. Donishmand xudo Ahuramazda – ezgulik va yaxshilik timsoli. Ahuramazdani Avestoda yigirma sifatga ega iloh deb ta'riflanadi. Ahuramazda borliqni yaratuvchi va hamma narsani biladigan oliy xudodir. U o'zini yaxshi ishi va yaxshi so'zlari bilan namoyon qiladi. Ahuramazda odamlarga yomonlik qilmaydi, ularni faqat ezgu ishlarga da'vat etadi. Zardushtning talqinida Ahuramazda oliy ibtido bo'lib, uning turmushi odamlarnikidan farq qiladi. Uni hech kim yaratmagan, oilasi yo'q, dunyodagi barcha voqea-hodisalardan xabardor, ular Ahuramazdaning xohishi bilan sodir bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) S.P.Tolstov rahbarligida 1953 yilda Xorazmning Ko'zaliqir, 1953-1958 yillarda Qal'aliqir yodgorliklarida, 1951-1957 yillarda Qo'yqirilganqal'a yodgorligida olib borgan tadqiqotlari o'sha davr uchun dolzarb bo'lgan, zardushtiylik dini tarixini o'rganishga juda katta boy moddiy materiallarni berdi. Ushbu materiallar orasida diqqatga sazovori hosildorlik va suv xudosi Anaxita obrazi aks ettirilgan haykalchalardir. O'rta Osiyoda Amudaryo etaklariga jon bag'ishlovchi eng muhim omil bu Amudaryo bo'lib, Xorazmda zardushtiylik ma'budalaridan Ardivisura Anaxita diniy e'tiqodda mashhur ma'budalar sirasiga kirgan. Ardivisura Anaxita hosildorlik, suv, tug'ilish ma'budasi bo'lib, Xorazm hududlarida suv xavfi mavjud bo'lganligi uchun eng oliy ma'buda sifatida ehtirom qilingan. [4]

Masalaning boshqa jihati shundaki, Anaxita obrazi Xorazm diniy e'tiqodida asosiy o'rinni egallasada, O'rta Osiyoning boshqa mintaqalari jumladan, Qadimgi Baqtriya va So'g'diyona uchun Xorazmdagidek xarakterli emas. Chunki, bronza davrida Qadimgi Baqtriyada Ahuramazda olov, quyosh timsolida Jarqo'ton va Dashli ibodatxonalarida yorqin ifodalansa, So'g'diyonada esa olov-quyosh bilan birgalikda Mitra diniy e'tiqodda muhim o'rin egallaydi. Mitra ma'budasini ko'proq madh etilganligini arxeologik materiallarda kuzatamiz. Shuningdek, Eron, Toxariston va Turonning boshqa hududlari aholisi e'tiqodida Ahuramazda timsoli ko'proq o'rin egallaydi. [5]

Ma'lumki, Ahmoniylar davlatining paydo bo'lishida zardushtiylik diniy e'tiqodi muhim o'rin tutib, ahamoniy hukmdorlar Zardushtning payg'ambarlik rubbasini o'zlashtirib, o'zlarini Ahuramazda in'om etgan hokimiyat egalari sifatida namoyon etadilar hamda ularning hukmronligi davrida O'rta Osiyoda oliy xudo Ahuramazda diniy e'tiqodi amal qilgan. Lekin zardushtiylik diniy e'tiqod shakli barcha davrda bir xilda bo'lmaganligini hisobga olib, uni yaxlit bir davr sifatida emas, balki turli bosqichlar asosida o'rganish O'rta Osiyo xalqlari diniy e'tiqodida zardushtiylikning tutgan o'rni masalasidagi ilmiy haqiqatni ochib berishda katta yordam beradi.

Zardushtiylik ibodatxonasi. Birinchi davr – zardushtiylik diniy e'tiqodining ilk bosqichi, ya'ni bronza davridan ilk temir davrigacha bo'lgan davr. Bu davrda otashparastlik diniy e'tiqodining eng nufuzli e'tiqod ob'ekti sifatida olovga topinish, uni ilohiylashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi davr – otashparastlik diniy e'tiqodi Zaratushtra islohotlari tufayli rasmiy din sifatida shakllanib, uni endi ilmiy adabiyotlarda zardushtiylik dini sifatida o'rganila boshlaydi. Bu

mil.av.gi IX asrdan mil.av.gi VI asrlargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda garchi oliy xudo Ahuramazda bo'lsada, qadimgi ilohlar pantionida Xorazmda Anaxita, Qadimgi Baqtriya va Marg'iyona hududlarida Ahuramazda, So'g'diyona hududlarida Mitra obrazi e'tiqodda asosiy o'rin egallaydi.[6]

Uchinchi davr – O'rta Osiyoda ahmoniyalar hukmronligining o'rnatilishi va O'rta Osiyo aholisi e'tiqodida Ahuramazdaning asosiy bosh o'ringa chiqishi.

To'rtinchi davr – ahmoniyalardan keyingi davrda ellin madaniyatining O'rta Osiyoda zardushtiylik diniy e'tiqodiga ta'siri va assimiliatsiyasi.

Beshinchi davr – islom dini kirib kelgunga qadar bo'lgan davr. Bunda zardushtiylik diniy e'tiqodiga budavviylik va boshqa dinlarning o'zaro ta'siri asosida o'ziga xos rivojlanish masalasi. Taklif etilgan ushbu bosqichlar O'rta Osiyoda zardushtiylik dinining paydo bo'lishi masalasida birmuncha ob'ektiv xulosa chiqarishga imkon beradi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results Bugungi kunda Xorazm vohasida zardushtiylik dinining paydo bo'lishi va rivojlanishi masalasi olimlar tomonidan keng ko'lamda o'rganilib, ilmiy muomilaga yetarli darajada kiritildi. Endigi vazifamiz esa, Qadimgi So'g'diyona, Farg'ona madaniyatlari misolida zardushtiylik dinining tarixini o'rganish hamda O'rta Osiyoda zardushtiylik dinining boshqa dinlardan farqli o'laroq o'ziga xos tuzilishini va rivojlanish bosqichlarini ochib berishdir. Zamonlar o'tishi bilan otashparastlikda quyosh, yer va suvga bo'lgan e'tiqod tizimida mukammallashish jarayonlari yuz bera boshlaydi. O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida, qachonki o'troq aholining hayotida takroriy sug'orma dehqonchilik xo'jaliklari tarkib topgan mintaqalarda, ya'ni Marg'iyona, Baqtriya, Parfiyona, Oriyona, Drangiyona, Sug'diyona kabi qadimgi dehqonchilik markazlarida ilk bor nish ura boshlaydi. Uning dalili sifatida, Zarafshon vodiysining so'nggi eneolit yoki ilk bronza davriga tegishli noyob yodgorligi Sarazm misolida, Anov-Nomozgoh madaniyatining eneolit va ilk bronza davri yodgorliklari – Oltin-tepa va Geoksur vohasi yodgorliklarida o'rganilgan otashparastlik majmualari misolida ko'rish mumkin.

O'rta Osiyodan topib o'rganilgan ibodatxonalarda olib borilgan keng qamrovli arxeologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, diniy ramzlar, e'tiqodlar kichik va sodda ko'rinishdan, yirik, mahobatli ibodatxonalar miqyosiga ko'tariladi. Yakka xudolilik e'tiqodiga o'tishi bilan insonning axloqiy normalari birinchi o'ringa ko'tariladi, ya'ni diqqat e'tibor ko'proq insonga, uning axloqiga qaratiladi. [7]

O'zbekistondagi dafn va xotira bilan bog'liq an'anaviy urf-odatlar islomgacha bo'lgan tasavvurlar bilan bog'lanib ketadi. Qadimgi ajdodlar ham vafot etganlarni turli xilda dafn etganlar. Arxeologik kashfiyotlarga qaraganda, qadimga Xorazm, Sug'diyona va Baqtriya'dagi o'troq aholi, dashtli sak, massaget va boshqa qabilalar murdalarni oziq-ovqat, zarur qurol va buyumlar bilan har xil usulda dafn etishgan, ba'zan kuydirganlar, jasad suyaklarini maxsus idishlarga solib sag'analarga joylashtirganlar. [8] Dafn etishning ossuariya marosimi, ya'ni murdani tozalash uchun chiqarib qo'yib, keyin suyaklardan suyakxona-ossuariyalarga ko'mish ko'proq tarqalgan. Xorazm hududida dafn etish marosimlarida zardushtiylik hukmronligidan darak beruvchi turli dafn yodgorliklari: ossuar qabristonlari, xonadon ossuar omborlari, murda etini parranda va yovvoyi hayvonlarga yedirish joylari, dafn etish ibodatxonalari topilgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, bunday qabristonlar katta maydonlarni egallamagan. Shuningdek, bunday qabristonlar istiqomat joylariga yaqin bo'lgan va bu ularni toza tutish maqsadida qilingan. Buning madaniyatga ta'sir shundaki, u o'tmish avlodlarimizning pok ruhlarini yoshlar qalbida munosib saqlashi, avlodlar tizimida doimiylikni ta'minlaydi.[9]

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations) Yilning muayyan kunlarida qabristonlarga chiroq, yog'li chalpak bilan bo'g'irsoq pishirib, is chiqarib, marhumlarni tavof etish qadimiy odatlar qatoriga kiradi. Ota-onalar bilan yoshlar qabristonlarga borib o'z avlodlarini muntazam ravishda ziyorat etib turishgan va bu doimiy odat tusiga aylangan. Shu tariqa marhum ruhini shod aylash, uning ma'rakalariga faol qatnashish o'zbek xalqi hayotidan mustahkam o'rin olgan. Inson o'zining og'ir kunlarida madad istab qavmu qarindosh va do'stu birodarlarining yordamiga muhtoj bo'lib kelgan. Ma'lumki, o'zbeklar imkoniyati boricha bir-biriga yaqin joyda uy-joy qurishni, qavmu qarindoshlar yonma-yon joylashishni odat qilib kelganlar.

Shuning uchun ham hozirgacha uzoq o'tmishdan qolgan qavmu qarindosh (patronimiya)lar guruhlari ko'p joyda saqlanib kelmoqda. Bunday holat, ayniqsa, oilaviy-maishiy tadbirlarni, urf-odat va marosimlarni o'tkazishda katta rol o'ynaydi. Xususan, dafn marosimini o'tkazish ko'p odamlarning ishtiroki bilan mahallachilik va qavmu qarindoshlik an'analarga tayanadi. [12] Dafn marosimi asosan o'zining qadimiy ko'rinishlarini saqlab qolsa-da, u islom dini qoidalariga amal qilingan holda o'tkaziladi. Asli bunday urf-odatlar nihoyatda murakkablashgan turli udum va

irimlardan iborat bo'lib, uning ildizi ibtidoiy animistik tasavvurlarga borib taqaladi. Hozirgacha amal qilinadigan marhumning uchi, yettisi, yigirmasi, qirqi, ba'zi yerlarda yuzi, yili bilan bog'liq va boshqa ko'pdan-ko'p rasm-rusumlar, ayniqsa, har xil xudoyilar eng ibtidoiy diniy tasavvurlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Keyingi vaqtlarda aholi o'rtasida yangicha dafn etish marosimi joriy etildi. Bunga ko'ra, fuqarolik mitingi (yig'ilishi)ni o'tkazish, mehnat jamoasi, jamotchilik vakillari va do'stu birodarlarning ta'ziya nutqi, marhumning xotirasini abadiylashtirish, qabr toshi o'rnatish kabilar odat tusiga kirib bormoqda.

- Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References)

1. Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Тошкент, Жаҳон итқисодиёти ва дипломатия университети. 2008. – С. 27.

2. Василев Л.С. История религий востока. .... – С. 14.

3. Suleimanov R. On Relicts of ancient Culture and Ideology in Islam in Central Asia // Oriente Moderno. - 2007. - №6.-P. 163-175.

4. Джаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии: очерки по истории религии. - Т., 1993.

5. Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. - Т.: Ўзбекистон, 2002. - Б. 33-70.

6. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977.; Зардуштийликнинг илк ватанидаги ибодатхона. Санъат тарихи // – Ташкент, 2001.; Древнебактрийский храм огня в южном Узбекистане. «Градостроительство и архитектура. Культура Среднего Востока – развитие связи и взаимодействия». (совм. Ширинов Т.) – Ташкент, 1989.

7. Исхоқов М. Исаков А. Саразм. (К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины). – Душанбе, 1991. 8. Эсонов М. Хоразм худидида Зардуштийлик динининг пайдо бўлиши хақида баъзи бир мулоҳазалар. Тезисы

9. Аширов А. А. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар (Фарғона водийси материаллари асосида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент. 2008.